

Grzegorz Gołębski

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Katedra Turystyki

Badania i edukacja w sektorze turystyki w Polsce – wyzwania dla środowiska naukowego

Wprowadzenie

Okres od początku transformacji ustrojowej w Polsce oznaczał rewolucyjne zmiany na rynku usług turystycznych. Zmiany te zostały spowodowane szybką prywatyzacją i poprawą wskaźników makroekonomicznych. Efektem szybkiej prywatyzacji, napływu kapitału oraz poprawy wskaźników makroekonomicznych był szybki wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki. W jej wyniku obserwujemy stały i nieprzerwany wzrost PKB (zarówno w skali globalnej, jak i na 1 mieszkańca), co przyczynia się do systematycznego wzrostu popytu wewnętrznego. Wzrost PKB *per capita* w Polsce w latach 1992–2002 należał do najwyższych na świecie i wyniósł 216%, z poziomu 4.994 USD do 10.800 USD, wg parytetu siły nabywczej (Sobczak 2008). W 2009 r. dochód ten wzrósł do 18.072 USD (MFW 2010) i wyniósł już 61% średniej unijnej (Eurostat 2010).

Procesy transformacji ustrojowej i jej efekty makroekonomiczne miały zasadniczy wpływ na rynek turystyczny w Polsce i to zarówno po stronie popytu, jak i podaży. Efektem transformacji politycznej i ekonomicznej w Polsce była decentralizacja systemu zarządzania. Samorządy wszystkich szczebli (województwo, powiat, gmina, duże miasta) uzyskały znaczne kompetencje i stały się gospodarzami swoich terenów. Częstokroć turystyka jest postrzegana jako jeden z motorów rozwoju regionalnego. Powszechność użytkowania technik informatycznych spowodowała, że konkurencja między regionami o turystów i inwestorów przybrała charakter globalny. W Polsce zaczęto rozumieć, że warunkiem powodzenia w walce konkurencyjnej jest posiadanie wizji przyszłych działań, zawartej w strategiach rozwojowych. Urzeczywistnieniem tej wizji jest tworzenie nowych, atrakcyjnych ofert (produktów), a przede wszystkim współpraca wszystkich usługodawców przy przygotowaniu i oferowaniu tych produktów.

Wszystko to wpłynęło na wzrost zapotrzebowania na kwalifikowane kadry doskonalące procesy świadczenia usług turystycznych, jak i zarządzające rozwojem turystycznym

na szczeblu krajowym, regionalnym i lokalnym. Zapotrzebowanie to spowodowało także reformy szkolnictwa wyższego, zmierzające do znacznego zwiększenia oferty edukacyjnej. Miało to istotne konsekwencje dotyczące powiązania badań naukowych z rozszerzoną edukacją turystyczną.

Powiązania pomiędzy badaniami naukowymi a edukacją w turystyce i rekreacji

Po zmianach ustrojowych w Polsce edukacja w zakresie turystyki może być prowadzona jedynie w ramach jednego kierunku studiów, jakim jest turystyka i rekreacja. Prekursorem i głównym beneficjentem tego kierunku są w Polsce akademie wychowania fizycznego. Największe zasługi dla kształtowania podstaw do udoskonalania procesu dydaktycznego na tym kierunku ma krakowska AWF. Powstały tu opracowania dotyczące perspektyw kształcenia specjalistów rekreacji, sylwetki absolwenta studiów wyższych w zakresie turystyki i rekreacji czy powiązania badań naukowych w turystyce z procesem dydaktycznym (Winiarski 1993 i 2001; Alejski, Winiarski 2003).

Powiązania między badaniami naukowymi a edukacją w turystyce i rekreacji uzależnione są też od organizacji szkolnictwa wyższego w Polsce i jej zmian po okresie transformacji. Badania te bowiem (poza Instytutem Turystyki) są prowadzone przede wszystkim przez duże ośrodki akademickie posiadające długoletnie tradycje naukowe i dydaktyczne związane z turystyką. Wszystkie te państwowe ośrodki naukowe prowadziły badania i kształciły w turystyce jeszcze przed transformacją ustrojową. Koncentrowały się one na zagadnieniach ekonomicznych, geograficznych oraz socjologiczno-społecznych. Pierwszy nurt reprezentują takie uczelnie jak: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (Katedra Turystyki powstała tam w 1959 r.), Uniwersytety Ekonomiczne w Poznaniu (Katedra Turystyki od 1973 r.), Wrocławiu, Katowicach i Krakowie. Badania nad geografią turystyki koncentrują się w takich renomowanych uczelniach jak: Uniwersytety w Warszawie i Łodzi oraz Uniwersytet Jagielloński, a problematyka socjologiczno-społeczna dominuje w AWF w Krakowie (Wydział Turystyki i Rekreacji od 1976) i AWF w Poznaniu.

Po zmianach ustrojowych:

- stworzono możliwość powstawania prywatnych uczelni wyższych oraz Państwowych Wyższych Szkół Zawodowych (w zdecydowanej większości na poziomie licencjackim),
- utworzono oficjalny kierunek turystyka i rekreacja, którego uruchomienie nie stwarzało większych problemów kadrowych ani merytorycznych.

Niestety, zwiększającej się ofercie towarzyszył spadek poziomu nauczania i brak powiązania badań naukowych z edukacją w większości nowo powstających placówek edukacyjnych. Działo się to z następujących przyczyn:

- bardzo poważne braki kadrowe; w większości nowych ośrodków pracowały osoby na drugim etapie, bądź takie, które do tej pory nie zajmowały się turystyką (np. geografowie, specjaliści od transportu, nauk przyrodniczych itp.),
- na nowo powstających kierunkach (szczególnie tych, które wprowadzane były przez uczelnie prywatne) rozwój badań naukowych był i jest znikomy, bądź też poziom ich pozostawiał wiele do życzenia; pracownicy rozliczani byli głównie za działalność dydaktyczną, rozumianą jako wypełnianie pensum dydaktycznego.

Dlatego autor chce postawić tezę, że pomimo olbrzymich zmian ilościowych w rozwoju turystycznego szkolnictwa wyższego i edukacji na poziomie wyższym zdecydowana

większość badań prowadzona była w „starych”, renomowanych uczelniach, mających wielopokoleniowe doświadczenie w badaniach nad turystyką, bądź też przez osoby, wywodzące się z tych ośrodków. To samo dotyczy oferty edukacyjnej.

„Drivers” w nauce i edukacji, które przyczyniły się do rozwoju w turystyce i rekreacji

Problematyka najistotniejszych badań dotyczyła trzech grup zagadnień: makroekonomicznych, regionalnych oraz tych, które związane są z rynkiem turystycznym, ze szczególnym uwzględnieniem podaży usług.

Problematyka makroekonomiczna

Od początku transformacji ustrojowej kluczowym zagadnieniem było opracowanie metod rejestracji statystycznej zjawisk związanych z rozwojem turystyki zarówno na poziomie krajowym, regionalnym, jak i przedsiębiorstw. Pionierskie po okresie transformacji badania nad pomiarem ruchu turystycznego przeprowadzono na Uniwersytecie Łódzkim (Liszewski 1991; Matczak 1992). Największy udział w badaniach nad metodami rejestracji statystycznej zjawisk związanych z turystyką ma warszawski Instytut Turystyki oraz Szkoła Główna Handlowa. Podejmowane są tam systematyczne badania nad wydatkami cudzoziemców (Skalska 1997, 2008; Skalska, Bartoszewicz 2011), nad mierzeniem efektów ekonomicznych turystyki (Dziedzic 2005, 2008) czy nad kształtowaniem się rynków turystycznych (hotelarski, biur podróży, lotniczy). Prace te prowadzone są głównie przez zespoły badawcze kierowane przez K. Łopacińskiego (Byszewska, Dziedzic, Łopaciński 2004; Dziedzic, Łopaciński, Radkowska, Więckowski 2004; Dziedzic, Łopaciński 2004) oraz przez A. Konieczną-Domańską (2008). Bardzo interesujące „podsumowanie” tego nurtu badawczego w postaci teoretycznych podstaw i określenia najważniejszych metod badania wielkości ruchu turystycznego zostało opracowane przez krakowską AWF (Alejziak 2008, 2009 i 2010). Ciekawym uzupełnieniem metod badawczych z zakresu statystyki turystyki są testy koniunktury. W badaniach tych specjalizuje się poznańska AWF (Bosiacki, Konys 2001; Bosiacki, Guzik 2009).

Problematyką scalającą rozważania dotyczące statystycznej rejestracji zjawisk związanych z rozwojem turystyki jest rachunek satelitarny, prowadzony zarówno na szczeblu krajowym, jak i w układzie regionalnym. W tej materii dominują badania prowadzone od 2000 r. przez ośrodki warszawskie (SGH i Instytut Turystyki). Trzeba tu wymienić prace E. Dziedzic (2003 i późn.) dotyczące podstaw metodologicznych rachunku. Rachunek satelitarny turystyki dla Polski za 2006 r. sporządzony został przez Instytut Turystyki (Skalska, Dziedzic, Kachniewska, Łopaciński 2009). Przystąpiono też do prac nad rachunkiem satelitarnym w układzie regionalnym (Skalska, Dziedzic 2009).

Problemy regionalne

Problematyka ta jest bardzo mocno rozwijana w polskich ośrodkach naukowych. Na szczególne wyróżnienie zasługują zagadnienia rozwoju zrównoważonego, tworzenia nowych regionów i budowy strategii ich rozwoju, funkcji turystycznej w regionie i cyklu życia produktów, współpracy w regionie z uwzględnieniem roli samorządów, a także konkurencyjności regionów i przedsiębiorstw.

Prace nad zagadnieniami rozwoju zrównoważonego zaczęły się już w latach 90. XX w. (Marciszewska 1998), były kontynuowane przez ekonomiczne ośrodki naukowe w Poznaniu, Wrocławiu i Katowicach, a także przez pracowników Uniwersytetu Warszawskiego i innych ośrodków. Przykładem zaangażowania środowiska poznańskiego są prace A. Niezgody, poświęcone obszarowi recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego i w tym kontekście strategii rozwoju lokalnego gmin (Nieżgoda 2004, 2006.). Podejmowano też prace dotyczące zrównoważonego rozwoju uzdrowisk (Kraśński 2004). Prace dotyczące koncepcji turystyki zrównoważonej oraz udziału mieszkańców w realizacji tej idei prowadzone były też na Uniwersytecie Ekonomicznym we Wrocławiu (Rapacz, Jaremen, Gryszel 2008; Jaremen, Turakiewicz 2010). W ośrodku katowickim prowadzono prace nad sieciami partnerskimi w kontekście zrównoważonego rozwoju turystyki w regionie (Żabińska 2007) i kulturowych uwarunkowań rozwoju zrównoważonego (Szubert-Zarzeczny 2008). Bardzo intensywne badania nad turystyką zrównoważoną w kontekście regionalnym były prowadzone w środowisku geografów, czego dowodem są między innymi prace J. Warszzyńskiej (2006) i A. Kowalczyka (2010).

Bardzo interesującym tematem badawczym jest kwestia określania mierników atrakcyjności turystycznej obszarów i na tej podstawie tworzenia nowych atrakcyjnych turystycznie regionów. Po okresie transformacji prace nad metodologią waloryzacji obszarów prowadzono na Uniwersytetach w Warszawie i Poznaniu (Krzyszowska-Kostrowicka 1992, a także Sołowiej 1993). Bardzo duży wkład w badania nad kształtowaniem przestrzeni turystycznej miały środowiska geografów skupione wokół Uniwersytetów w Łodzi i Warszawie. Przykładem są prace nad nowymi przestrzeniami turystycznymi (Liszewski 1995 i 2006; Włodarczyk 2006). Regiony turystyczne w kontekście globalizacji i wyodrębniania regionów badane były też na Uniwersytecie Warszawskim (Durydiwka, Kowalczyk 2003, a także Kulczyk 2007). Prace te były kontynuowane przez środowisko ekonomistów poznańskich. Dotyczyły zarówno metod wyodrębniania regionów (Gołembski red., 1999, 2002), jak i lokalizacji inwestycji na wybranych obszarach (Gołembski, Nawrot, Olszewski, Zmysłony 2010). Z kolei kształtowanie układów przestrzenno-funkcjonalnych przez turystykę było przedmiotem badań środowiska szczecińskiego (Meyer 2008).

Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. szczególnie dużego znaczenia praktycznego nabrały strategie rozwoju regionów turystycznych. W tym kontekście na uwagę zasługują początkowe opracowania dotyczące strategii rozwoju turystyki w planach zagospodarowania przestrzennego regionów (Drzewiecki 1993), a także strategii rozwoju przestrzeni (Nawrocka 1998). Wśród opracowań poświęconych strategiom należy wspomnieć o pracach środowiska poznańskiego, skupionych zarówno przy poznańskiej AWF, jak i Uniwersytecie Ekonomicznym. Strategia rozwoju turystyki w miastach (szczególnie w Poznaniu), a także kierunki rozwoju polskiej turystyki zostały przedstawione w pracach S. Bosiackiego (Bosiacki, Sikora 1997; Bosiacski red., 2000; Bosiacski 2006). Z kolei strategie rozwoju województwa wielkopolskiego i Wielkopolskiego Parku Narodowego zostały opracowane przez zespoły Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu (Gołembski red., 2000; Czernek, Majewska, Olszewski, Resiak-Urbanowicz 2006). Istotny wkład w prace nad strategią rozwoju miast wniósł ośrodek łódzki (Kaczmarek, Liszewski, Włodarczyk 2007). Zwrócono też uwagę na istotną rolę jakości w formułowaniu strategii produktu turystycznego (Gołembski 2004).

Miarą rozwoju turystyki w regionie jest poziom funkcji turystycznej i związany z nią cykl życia produktów. W tym kontekście interesujące badania zostały przeprowadzone na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz Warszawskim. Dotyczyły one kształtowania się funkcji

turystycznej obszarów górskich oraz obszarów wiejskich (Kurek 2005, Durydiwka 2005). Z kolei Uniwersytet Łódzki podjął badania dotyczące funkcji turystycznej miast (Jażdżewska red., 2008). Badania nad kształtowaniem funkcji turystycznej podjęło też środowisko Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. Bardzo interesujące prace o charakterze metodologicznym dotyczyły finansowych aspektów wprowadzania funkcji turystycznej w gminach (Majewska 2008), a także planowania strategicznego rozwoju funkcji turystycznej na obszarach metropolitalnych (Zmysłony 2011). Efektem zespołowych badań było opracowanie dotyczące kształtowania się cyklu życia funkcji turystycznej miasta na przykładzie Poznania (Gołębski red., 2011).

Warunkiem tworzenia atrakcyjnych ofert dla turystów jest udoskonalenie współpracy wszystkich podmiotów współtworzących produkt (samorządy, przedsiębiorcy, mieszkańcy, ochrona środowiska). Prace dotyczące tej problematyki były prowadzone przede wszystkim w ośrodkach: poznańskim i krakowskim. Badania te dotyczyły roli sektora publicznego w formułowaniu strategii produktu turystycznego w regionie oraz w stymulowaniu procesów inwestycyjnych na obszarach turystycznych (Nawrot, Zmysłony 2004). Na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu powstały interesujące prace doktorskie dotyczące omawianej problematyki. Dotyczyły one roli przywództwa w rozwoju regionu turystycznego (Zmysłony 2004), a także samorządu terytorialnego w kształtowaniu funkcji turystycznej gminy (Majewska 2009). Przeprowadzono także niezwykle ciekawe badania jakościowe, dotyczące analizy egzogenicznych i endogenicznych uwarunkowań współpracy w regionie turystycznym (Czernek 2007, 2010). Ostatnio poznańska AWF podjęła badania dotyczące roli samorządu terytorialnego w rozwoju turystyki biznesowej w Poznaniu – centrum turystyki targowo-konferencyjnej w Polsce (Bosiacki, Śniadek 2011). W ośrodku krakowskim badania nad wpływem samorządów na rozwój turystyki podejmowano przede wszystkim na Uniwersytecie Jagiellońskim. Dotyczyły one zagadnień możliwości współpracy samorządów lokalnych na rzecz rozwoju turystyki (Pawlusiński 2002, 2005). Na Uniwersytecie Warszawskim problematykę tę podejmowała M. Derek (2007). Bardzo interesujące badania przeprowadzono też na Uniwersytecie Ekonomicznym we Wrocławiu. Dotyczyły one współpracy i integracji w ujęciu euroregionów – co ma kapitalne znaczenie w kontekście wejścia Polski do Unii Europejskiej, a także współpracy samorządów z innymi partnerami regionalnymi, w tym przede wszystkim z przedsiębiorcami (Rapacz red., 2004, 2006).

Efektem współpracy jest wzrost konkurencyjności i to zarówno w aspekcie regionalnym, jak i przedsiębiorstw zajmujących się obsługą ruchu turystycznego. Badania nad tymi zagadnieniami prowadzono przede wszystkim w środowisku ekonomistów. Wyróżnić można przede wszystkim prace podejmowane na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu. Podejmowano prace zarówno dotyczące konkurencyjności bezpośredniej i możliwości jej pomiaru, jak i pośredniej (Nawrot 2006, 2006). Biorąc pod uwagę wzrost znaczenia konkurencyjności jako efektu procesów globalizacyjnych, podjęto badania nad międzynarodową konkurencyjnością regionu turystycznego (Nawrot 2008, Nawrot, Zmysłony 2009). Wyniki badań nad konkurencyjnością obszarów wiejskich przedstawiono na konferencji w Kalkucie (Nawrot, Nawrot 2010). W ośrodku poznańskim podejmowano też prace nad wpływem realizacji idei rozwoju zrównoważonego na osiąganie przewagi konkurencyjnej obszaru recepcji turystycznej (Niezgoda 2008). Zbiór opracowań nad zagadnieniami konkurencyjności regionów w dobie globalizacji został wydany przez ośrodek poznański w 2008 r. (Gołębski red., 2008). Bardzo ciekawe badania przeprowadzono w środowisku warszawskim (SGH i IT). Badano wpływ emisji obligacji komunalnych na wzrost konkurencyjności regionów (Kachniewska 2008). Inne ciekawe badania dotyczyły

konkurencyjności w ujęciu podażowym. Dotyczyły one zarówno konkurencyjności cenowej polskich produktów turystycznych w relacji do konkurentów, jak i konkurencyjności *city break products* w wybranych krajach europejskich (Skalska 2006, 2010, 2010). Warto też odnotować badania dotyczące działań UE na rzecz poprawy konkurencyjności przedsiębiorstw turystycznych (Zawistowska 2005) oraz nad rolą marketingu w procesie tworzenia konkurencyjności regionów turystycznych, podjęte w Katowicach (Żabińska 2006).

Problemy mikroekonomiczne

Do najciekawszych zagadnień z tego zakresu należy zaliczyć kwestie jakości usług, innowacyjności, przedsiębiorczości, a także wpływu, jaki wywierają duże korporacje na zmianę metod zarządzania przedsiębiorstwami turystycznymi. Są to kluczowe zagadnienia do rozwiązania w krajach, w których niedawno wprowadzona gospodarka rynkowa wymusza niejako wzrost efektywności działań.

Badania nad jakością produktu turystycznego zostały podjęte już pod koniec lat 90. XX w. (Gołębski 1998 i 1999). Szczególną uwagę poświęcić należy badaniom nad zarządzaniem jakością usług świadczonych przez przedsiębiorstwa. Bardzo ciekawe wyniki przyniosły prace M. Kachniewskiej (2002, 2004, 2006). W początkach XXI w. badania nad determinantami kształtowania jakości usług w hotelach, a także w ujęciu regionalnym, były podejmowane przez środowisko ekonomistów wrocławskich (Jaremen 2001, 2004). W owym czasie podejmowano też prace nad problemami operacjonalizacji jakości usług dla potrzeb zarządzania (Żabińska 2004), a także nad systemami jakości wiejskiej bazy noclegowej (Kosmaczewska 2004). Determinanty jakości produktu turystycznego stały się też przedmiotem interesujących rozpraw doktorskich (Wąsowicz 2003). W ostatnim czasie w poznańskim ośrodku ekonomicznym podjęto intensywne badania nad metodologią oceny jakości usług w hotelarstwie. Jedną z metod oceny jakości, którą wykorzystano do oceny jakości w turystyce, była metoda zdarzeń krytycznych (Olszewski 2004, 2007, 2008). Uogólnieniem tych prac były badania dotyczące zarządzania wiedzą w procesie konkurowania przez jakość na rynku hotelarskim (Olszewski 2011). Badania nad metodami pomiaru jakości usług hotelarskich podjęto także we Wrocławiu (Jedlińska, Jaremen 2008), a nad jakością przewozów turystycznych w transporcie lotniczym i morskim w Szczecinie (Milewski 2008). Natomiast w ośrodku poznańskim przeprowadzono też badania nad możliwością zastosowania zintegrowanego systemu zarządzania jakością w regionie (Zmyślony 2008). W ostatnim czasie podjęto badania nad jakością w środowisku geografów. Dotyczyły one relacji między jakością środowiska geograficznego a jakością turystyki (Liszewski 2009).

Warte odnotowania są też unikalne i rzadko spotykane prace nad metodami określania ryzyka działalności gospodarczej w turystyce. Dotyczyły one takich zagadnień jak: ryzyko popytowe w działalności hotelu, zarządzanie ryzykiem ze szczególnym uwzględnieniem umów kooperacyjnych, kryteriów wyboru metod kontroli ryzyka czy ostatnio możliwości pomiaru ryzyka działalności operacyjnej (Bednarska 2004a,b, 2005, 2006; Bednarska, Białowąs 2008).

Jak już wspomniano, w nowych gospodarkach rynkowych istotne są badania nad innowacyjnością i przedsiębiorczością. W turystyce badania takie podejmował przede wszystkim ośrodek poznański i wrocławski. Metodami badania przedsiębiorczości w polskim sektorze turystycznym zajął się G. Gołębski (2006 i 2008). W tym samym czasie prowadzono badania nad kształtowaniem przedsiębiorczości podmiotów gospodarki turystycznej przez samorząd lokalny (Majewska 2006, 2008). Prowadzono też badania nad

przejawami przedsiębiorczości poprzez działania przywódcze przedsiębiorstw (Zmysłony 2008). W ramach badań międzynarodowych podjęto też badania nad przedsiębiorczością w polskiej turystyce na podstawie wybranego studium przypadku (Gołębski, Olszewski 2010). W ośrodku wrocławskim prowadzono w ostatnich latach prace dotyczące innowacyjności w sektorze turystyki (Rapacz 2008). Badano w szczególności innowacyjność przedsiębiorstw opartych na wiedzy, ze szczególnym uwzględnieniem lecznictwa uzdrowiskowego (Januszewska 2009, 2010). Na Uniwersytecie Jagiellońskim przeprowadzono badania nad czynnikami wpływającymi na kształtowanie się innowacyjności przedsiębiorstw turystycznych (Bednarczyk 2006). Z kolei w Szczecinie prowadzono prace nad innowacjami usługowymi w hotelarstwie (Szostak 2008). W ostatnim czasie podjęto próbę szerokich badań nad innowacyjnością przedsiębiorstw turystycznych w Polsce, uwzględniając w nich wszystkie typy przedsiębiorstw (Szymańska 2009).

W turystyce, szczególnie w usługach hotelowych, mamy do czynienia z wchodzeniem na rynek wielkich międzynarodowych korporacji. Zjawisko to zostało bardzo wnikliwie zbadane przez ośrodek krakowskiej AWF (Alejziak, Marciniak 2003). Rozwój międzynarodowych systemów hotelarskich w Polsce został przeanalizowany też przez ekonomistów wrocławskich (Jedlińska 2006, Nawrocka 2008). Przeprowadzono też badania na rynku touroperatorskim (Konieczna-Domańska 2008). W Poznaniu przeprowadzono badania nad przejmowaniem hoteli przez korporacje na drodze prywatyzacji poprzez giełdę (Średzińska 2001). Ta sama Autorka, pod nazwiskiem Markiewicz, przeprowadziła badania nad kształtowaniem produktu globalnego w przedsiębiorstwie hotelarskim na przykładzie wszystkich korporacji hotelowych działających w Polsce (Markiewicz 2008a,b). Przeprowadzono też badania nad wpływem nowoczesnych metod zarządzania hotelami na efekty ekonomiczne działalności operacyjnej (Gołębski 2007) oraz nad metodami pomiaru efektywności funkcjonowania przedsiębiorstw turystycznych (Bednarska 2007).

Wykorzystanie wyników badań w procesie dydaktycznym

Niezależnie od możliwości wykorzystania wyników badań naukowych, należy wspomnieć o wielu opracowaniach monograficznych, które są i muszą być podstawą procesu dydaktycznego. W ostatnich latach powstało ich wiele i ograniczymy się tylko do wskazania kilku przykładów. Dotyczyły one takich obszarów kształcenia jak: podstawy rekreacji (Winiarski 1989), geografia turystyczna i krajoznawstwo (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2009; Kruczek 2009), podstawy turystyki (Kurek red., 2007; Gaworecki 2010), a także podstawy prawa w turystyce (Zawistowska 1999).

Powstało też wiele opracowań monograficznych, które mogą zostać wykorzystane w procesie dydaktycznym o profilu ekonomicznym i przestrzennym. Dotyczy to opracowań z zakresu gospodarki turystycznej i ekonomiki turystyki (Panasiuk 2006, 2008), przedsiębiorstwa turystycznego (Rapacz red., 2007; Bednarska, Gołębski, Markiewicz, Olszewski 2007), marketingu w turystyce i gastronomii (Panasiuk 2005; Sala 2011) czy zachowań nabywców (Niezgoda, Zmysłony 2006). Powstały monografie dotyczące zagospodarowania turystycznego (Kowalczyk, Derek 2010) i produktu turystycznego (Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk 2010). Powstało też opracowanie o charakterze kompendium, w którym podjęto próbę uwzględnienia zarówno aspektów ekonomicznych, socjologicznych, jak i przestrzennych turystyki w makro, mezo i mikroskali (Gołębski red., 2009).

W ostatnich latach w środowisku poznańskim powstały niezwykle ciekawe prace opisujące wyniki badań dotyczących postaw przedsiębiorczych studentów (Bednarska, Majewska 2008a,b), a także atrakcyjności pracy w turystyce (Bednarska, Olszewski 2010, 2011).

Podsumowaniem prac nad wykorzystaniem wyników badań w procesie dydaktycznym jest opracowanie dotyczące systemowych produktów edukacyjnych autorstwa katowickiego środowiska ekonomistów (Żabiński, Żabińska, Koniorczyk 2010).

Współpraca pomiędzy Polską a krajami Europy Środkowo-Wschodniej i Zachodniej w pracach badawczych i edukacji

Mówiąc o współpracy, mamy na myśli jej różnorodne formy. Do najważniejszych zalicza się wspólne badania naukowe, wymianę myśli naukowej podczas konferencji oraz poprzez publikacje w czasopismach, wymianę studentów, a także wykłady prowadzone przez obcokrajowców (regularne i sporadyczne). Stwierdzić można, że poziom tej współpracy jest niewspółmierny do potencjału naukowo-badawczego i pozostawia jeszcze wiele do życzenia.

Wspólne badania naukowe

Dobre przykłady tej współpracy można przytoczyć w zakresie nauk geograficznych. Przykładem może być Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Na szczególną uwagę zasługuje udział w międzynarodowym projekcie *United Nations Environment Programme, Global Environment Facility: Ochrona i zrównoważone użytkowanie różnorodności biologicznej poprzez rozsądny rozwój turystyki w Rezerwatach Biosfery Europy Środkowo-Wschodniej*, realizowany w latach 2005–2008 (instytucje naukowe Czech, Polski i Węgier). Przedmiotem wieloletniej współpracy UJ z Uniwersytetem w Clermont-Ferrand są też przekształcenia funkcjonalne miejscowości i regionów turystycznych w Karpatach, Alpach i Masywie Centralnym. Rozpoczęto też współpracę dotyczącą przekształceń turystyki na obszarach transgranicznych w Karpatach – polskich i słowackich (z Uniwersytetami w Ostrawie – Czechy oraz w Preszowie i Żylinie – Słowacja). Z kolei Uniwersytet Łódzki nawiązał współpracę z Manchester Metropolitan University, prowadząc badania porównawcze Łodzi i Manchesteru również w dziedzinie turystyki (wspólna publikacja *A Comparative studies of Łódź and Manchester*).

W obszarze nauk ekonomicznych Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu prowadził wspólne prace z partnerami z Czech i Niemiec w zakresie współpracy i integracji w turystyce w euroregionie Nysa w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej. W ostatnich dziesięciu latach nieprzerwaną współpracę w dziedzinie badań nad turystyką prowadził Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu i Uniwersytet w Innsbrucku. Badania te w ramach *Scientific and Technological Cooperation Joint Project* dotyczyły takich zagadnień jak: *Development of Tourism and Tourism Destination Management* (lata 2002–2003), *Przedsiębiorczość w turystyce – studium porównawcze Polski i Austrii* (lata 2005–2006), *Destination Rejuvenation Strategies – Policies and Measures* (lata 2008–2009). Efektem tej współpracy były wspólne publikacje w języku angielskim w *The Poznan University of Economics Review* (2004) oraz w książce *Entrepreneurship and Quality in Tourism in Light of Polish and International Research* (2007). Organizowano również wielokrotnie warsztaty naukowe.

Udział w konferencjach naukowych

Jeżeli chodzi o udział w konferencjach naukowych, to odczuwa się spory niedosyt. Wynika to z wielu przyczyn, do których należy zaliczyć bariery finansowe, w wielu przypadkach także językowe oraz brak wystarczającej ilości badań z zastosowaniem nowoczesnej metodologii. Brak szerszych kontaktów wyraźnie hamuje integrację polskiego środowiska naukowego z nauką europejską i światową. Ma to szczególnie negatywny wpływ na rozwój młodego pokolenia badaczy. Znacznie szersze kontakty zostały nawiązane z krajami Europy Środkowo-Wschodniej, a w szczególności z Czechami, Słowacją, Chorwacją i Ukrainą. Dotyczą one konferencji międzynarodowych organizowanych w Libercu, Opatiji, Lwowie, Preszowie, Bratysławie i Belgradzie. Ważne miejsce w tej współpracy zajmuje Uniwersytet w Bańskiej Bystrzycy; datuje się ona jeszcze sprzed transformacji. Zdecydowanie słabsze kontakty naukowe są z ośrodkami naukowymi Europy Zachodniej. Uczestnictwo w międzynarodowych gremiach naukowych na szczeblu światowym czy europejskim jest marginalne, podobnie jak wystąpienia podczas konferencji organizowanych w zachodniej Europie. Należy odnotować członkostwo Instytutu Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego w prestiżowej organizacji ATLAS (*Association for Tourism and Leisure Education*). Warte odnotowania są rozpoczynające się kontakty dotyczące statystyki turystyki (uczestnictwo polskich autorów w *International Forum on Tourism Statistics* w Lizbonie w 2010 r.). Krakowska AWF w 2005 r. zorganizowała w Polsce ważną konferencję międzynarodową dotyczącą rozwoju badań naukowych poświęconych zjawisku turystyki. Autor tego artykułu jest od 1987 r. członkiem Aiest – *Association of Scientific Experts in Tourism* (uczestnictwo w kongresach w Bredzie, Berlinie, Cha Am, Hangzhou, Atenach i Makau), a także (od 2004 r.) członkiem TRC – *Tourist Research Center* (konferencje w Brugii, Kilonii, Tours, Bolzano, Poznaniu, Wiedniu, Bodrum i Bernie).

Wymiana studentów

W tej dziedzinie należy odnotować duże sukcesy, szczególnie po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Szczególnie rozwija się wymiana w ramach programu Erasmus. Tym bardziej potrzebne są inicjatywy umożliwiające bliższe kontakty między uczelniami prowadzącymi kierunki turystyczne. W tym kontekście wysiłki zmierzające do ujednoczenia programów nauczania w ramach wybranego semestru studiów na kierunku turystyka na niektórych uczelniach europejskich i umożliwianie studentom podejmowanie nauki zagranicą należy ocenić bardzo wysoko. Inną formą wymiany studentów są praktyki zagraniczne.

Wykłady prowadzone przez obcokrajowców

Dotyczą one zarówno naukowców, jak i wybitnych praktyków. Niestety w tej dziedzinie mamy do czynienia z bardzo nielicznymi inicjatywami. Jeżeli są one podejmowane, to częściej w sektorze uczelni prywatnych (dysponujących z reguły słabszą kadrą) niż państwowych. Jest to jedna z największych słabości procesu edukacyjnego w zakresie turystyki i rekreacji, gdyż „skazuje” polskich studentów na swoistą izolację.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych rozważań można dojść do następujących wniosków ogólnych.

W wyniku transformacji ustrojowej w sektorze turystyki nastąpiły w Polsce niezwykle dynamiczne zmiany ilościowe i jakościowe. Po stronie popytu mamy do czynienia z dynamicznym wzrostem ruchu turystycznego i szybkimi zmianami w strukturze popytu (znaczny wzrost oczekiwań). Po stronie podaży nastąpił znaczny wzrost konkurencyjności spowodowanej procesami globalizacyjnymi i konsekwencjami wprowadzenia wolnego rynku. Wszystko to stawia wyzwania pod adresem systemu szkolnictwa wyższego w zakresie turystyki i rekreacji.

System szkolnictwa wyższego w zakresie turystyki ulegał w ostatnich 20 latach znacznym przekształceniom, których celem była możliwie jak najlepsza adaptacja do zmieniającej się rzeczywistości. Ocena efektów tych przekształceń nie jest jednoznaczna.

Bardzo pozytywnie można ocenić rozwój badań naukowych dotyczących turystyki i rekreacji. Badania te, w szczególności poświęcone statystyce turystyki, rozwojowi regionów, polityce inwestycyjnej, konkurencyjności, przedsiębiorczości, jakości, oraz zarządzaniu przedsiębiorstwami są ściśle powiązane z programami studiów i wykorzystywane w procesie dydaktycznym. Programy te zmieniają się sukcesywnie i coraz lepiej są dostosowywane do potrzeb praktyki. Dotyczy to także tych zagadnień, które są najbardziej cenione przez pracodawców (znajomość komputerowych programów rezerwacyjnych, języków obcych, zagadnień prawnych, umiejętności menezerskich itp.).

Istotną wadą systemu polskiej nauki i edukacji, dotyczącej turystyki i rekreacji jest nierówny poziom zarówno prac naukowych, jak i procesu dydaktycznego. Wynika on przede wszystkim z nienadążania rozwoju jakościowego za ilościowym. W efekcie uruchomiono kierunki poświęcone turystyce i rekreacji na wielu uczelniach prywatnych i państwowych – bez należytego zabezpieczenia kadrowego. Słabością są zbyt słabe kontakty z zagranicą, tak w zakresie badań naukowych, jak i realizacji procesu dydaktycznego. Szersze kontakty zaobserwować możemy z krajami Europy Środkowo-Wschodniej (łatwość porozumiewania się, podobne doświadczenia z czasów socjalizmu). Natomiast współpraca z krajami Europy Zachodniej jest absolutnie niewystarczająca. Dotyczy to rozwoju badań (wspólne projekty badawcze) i działalności publikacyjnej, a także częstszych kontaktów w zakresie realizacji zajęć dydaktycznych (*visiting profesors*).

Jak wynika z tej analizy, potencjał polskiego systemu szkolnictwa wyższego z zakresu turystyki i rekreacji jest ogromny, a różnice jakościowe powinny w miarę upływu czasu zacierać się (rozwój kadry w nowych ośrodkach, coraz większa konkurencja na rynku pracy, pozwalająca na eliminację słabszych ogniw). Wszystko to pozwala sądzić, że w zakresie badań i edukacji nad turystyką i rekreacją Polska jest gotowa do kolejnego skoku o charakterze jakościowym i włączy się do ogólnoeuropejskiej współpracy.

Literatura

- Alejziak W., 2008, *Metodologia badań w turystyce* [w:] R. Winiarski (red.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Alejziak W., 2009, *TelSKART® – Nowa metoda badań i pomiaru wielkości ruchu turystycznego*, Folia Turistica, 21.
- Alejziak W., 2010, *Teoretyczne podstawy i najważniejsze metody badania wielkości ruchu turystycznego (aspekty regionalne i lokalne)* [w:] E. Dziedzic (red.), *Regionalne badania konsumentów usług turystycznych*, Polska Organizacja Turystyczna, Warszawa.
- Alejziak W., Marciniec T., 2003, *Międzynarodowe organizacje turystyczne*, Wyd. Albis, Kraków.

- Alejski W., Winiarski R., 2003, *Perspektywy rozwoju nauk o turystyce* [w:] R. Winiarski (red.), *Nauki o turystyce*, Monografie i Studia AWF Kraków, 7.
- Bednarczyk M., 2006, *Konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw na polskim rynku turystycznym*, Wyd. UJ, Kraków.
- Bednarska M., 2004a, *Risk control methods in a hotel operation*, The Poznań University of Economics Review, 4, 1.
- Bednarska M., 2004b, *Ryzyko popytowe w działalności hotelu – źródła i metody kontroli*, ZN AE w Poznaniu, 53.
- Bednarska M., 2005, *Zarządzanie ryzykiem w działalności hotelu*, mps. pr. doktorskiej, AE w Poznaniu.
- Bednarska M., 2006, *Kryteria wyboru metod kontroli ryzyka w działalności hotelu* [w:] G. Gołembski (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek – Przestrzeń – Przedsiębiorstwo*, Gremium Ekspertów Turystyki, Wyd. AE w Poznaniu.
- Bednarska M., 2007, *Efektywność funkcjonowania przedsiębiorstw turystycznych* [w:] A. Rapacz (red.), *Przedsiębiorstwo turystyczne*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa.
- Bednarska M., Białowąg S., 2008, *Ryzyko w działalności operacyjnej hotelu – istota i możliwości i pomiaru*, ZN AE w Poznaniu, 98.
- Bednarska M., Gołembski G., Markiewicz E., Olszewski M., 2009, *Przedsiębiorstwo turystyczne – ujęcie statyczne i dynamiczne*, PWE, Warszawa.
- Bednarska M., Majewska J., 2008a, *Nastawienie studentów do przedsiębiorczości w świetle badań empirycznych*, ZN AE w Poznaniu, 98.
- Bednarska M., Majewska J., 2008b, *Postawy przedsiębiorcze studentów kierunku turystyka i rekreacja – studium porównawcze Poznania i Sulechowa* [w:] G. Gołembski (red.), *Nowe trendy rozwoju turystyki*, Wyd. PWSZ w Sulechowie, Sulechów.
- Bednarska M., Olszewski M., 2010, *Postrzeganie przedsiębiorstwa turystycznego jako pracodawcy w świetle badań empirycznych* [w:] S. Tanaś (red.), *Nauka i dydaktyka w turystyce i rekreacji*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Bednarska M., Olszewski M., 2011, *Atrakcyjność pracy w turystyce jako determinanta potencjału konkurencyjnego przedsiębiorstw turystycznych* [w:] A. Rapacz (red.), *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo, Samorząd. Współpraca*, UE we Wrocławiu, Wrocław.
- Bosiacki S. (red.), 2000, *Strategia rozwoju rynku turystycznego w Poznaniu*, AWF Poznań, Instytut Turystyki w Warszawie, Poznań.
- Bosiacki S., 2006, *Nowa droga rozwoju polskiej turystyki* [w:] A. Dąbrowski, R. Rowiński (red.), *Strategia rozwoju turystyki w Polsce na lata 2007–2013. Założenia teoretyczne jako inspiracja dla praktyki*, Warszawa.
- Bosiacki S., Sikora J. (red.), 1997, *Strategia rozwoju turystyki w województwie gorzowskim*, AWF Poznań, Urząd Wojewódzki w Gorzowie Wlkp., Poznań.
- Bosiacki S., Konys L., 2001, *Koniunktura na rynku usług turystycznych: IV kwartał 2000 roku*, Instytut Turystyki, Zakład Badań i Analiz Rynku Turystycznego w Poznaniu.
- Bosiacki S., Śniadek J., 2011, *Rola samorządu terytorialnego w rozwoju turystyki biznesowej w Poznaniu*, PN UE we Wrocławiu, 157.
- Byszewska-Korbel M., Dziedzic T., Łopaciński K., 2004, *Rynek inwestycji hotelarskich w Polsce*, Instytut Turystyki, Wiadomości Turystyczne, Warszawa.

- Czernek K., 2007, *Czynniki stymulujące i utrudniające inicjatywy partnerskie podmiotów tworzących produkt turystyczny regionu* [w:] A. Rapacz (red.), *Gospodarka turystyczna w regionie. Wybrane zagadnienia jej funkcjonowania*, AE we Wrocławiu, Jaremen Press, Jelenia Góra.
- Czernek K., 2010, *Uwarunkowania współpracy na rzecz rozwoju turystyki w regionie*, msp. pr. doktorskiej, AE w Poznaniu.
- Czernek K., Majewska J., Olszewski M., Resiak-Urbanowicz M., 2006, *Obszary priorytetowe strategii. Promocja i dystrybucja ofert Makroregionu. Współpraca i przywództwo w osiąganiu celów strategii* [w:] M. Ornych-Tabędzka (red.), *Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki i rekreacji Mikroregionu Wielkopolskiego Parku Narodowego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Derek M., 2007, *Gmina turystyczna – ujęcie metodologiczno-metodyczne* [w:] W. Kurek, R. Pawlusiński (red.), *Studia nad turystyką. Prace ekonomiczne i społeczne*, IGiGP UJ.
- Drzewiecki M., 1993, *Problemy rozwoju agroturystyki w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, *Problemy Turystyki*, 4.
- Durydiwka M., 2005, *Zróżnicowanie rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce* [w:] B. Sawicki, J. Bergier (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki związanej z obszarami wiejskimi*, Wyd. PWSZ im. Papieża Jana Pawła II, Biała Podlaska.
- Durydiwka M., Kowalczyk A., 2004, *Region turystyczny a procesy globalizacji*, *Turyzm*, 13(1).
- Dziedzic E., 2003, *Rachunek satelitarny jako narzędzie mierzenia efektów ekonomicznych turystyki* [w:] G. Gołębski (red.), *Kierunki rozwoju badań naukowych w turystyce*, Wyd. Nauk. PWN, Poznań–Warszawa.
- Dziedzic E., 2005, *Mierzenie efektów ekonomicznych turystyki a polityka turystyczna – aspekty teoretyczne i praktyczne* [w:] R. Winiarski, W. Alejski (red.), *Turystyka w badaniach naukowych*, AWF Kraków, WSIZ Rzeszów, Kraków-Rzeszów.
- Dziedzic E., 2008, *Impact of Improved Accessibility on the Chosen Destinations in Poland. An Enterprise Odyssey: Tourism – Governance and Entrepreneurship*, Zagreb University.
- Dziedzic E. i in., 2003, 2004, 2006, *Rachunek satelitarny turystyki dla Polski 2000, 2001, 2002*, Warszawa.
- Dziedzic E. i in., 2005, *Metodologia regionalnego rachunku satelitarnego turystyki dla Polski*, Warszawa.
- Dziedzic T., Łopaciński K., 2004a, *Rynek hotelarski w Polsce*, Instytut Turystyki, Wiadomości Turystyczne, Warszawa.
- Dziedzic T., Łopaciński K., Radkowska B., Więckowski M., 2004b, *Rynek lotniczy w Polsce*, Eurosystem, Warszawa.
- Gaworecki W., 2010, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
- Gołębski G., 1998, *Jakość usług w turystyce kwalifikowanej*, Kongres WTO w Krakowie, 8–10.10.1998, Kraków.
- Gołębski G., 1999, *Integrated Quality Management – Kształtowanie jakości produktu turystycznego w regionie*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3–4.
- Gołębski G. (red.), 1999, *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa-Poznań.
- Gołębski G. (red.), 2002, *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Gołębski G., 2004a, *Rola jakości w formułowaniu strategii produktu turystycznego*, ZN AE w Poznaniu, 53.

- Gołębski G., 2004b, *The Role of the Public Sector in Developing Tourism Product Strategies for Tourism Destinations*, The Poznań University of Economics Review, Wyd. AE w Poznaniu, 4(1).
- Gołębski G., 2006, *Metody badania przedsiębiorczości w polskim sektorze turystycznym*, [w:] M. Bednarczyk (red.), *Przedsiębiorczość w gospodarce turystycznej opartej na wiedzy*, Fundacja dla Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Gołębski G., 2007, *The Impact of Modern Management Methods on Hotel Operational Performance*, AIEST, Tourism Review, St. Gallen, 62(2).
- Gołębski G., 2008a, *Methods Entrepreneurship Research in the Polish Tourism Sector*, ZN AE w Poznaniu, 99.
- Gołębski G. (red.), 2008b, *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Gremium Ekspertów Turystyki, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Gołębski G. (red.), 2009, *Kompendium wiedzy o turystyce*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Gołębski G. (red.), 2011, *Determinants of Tourism Development in Urban Destinations and Methods of Tourism Management – the Case of Poznan*, Poznan University of Economics Press.
- Gołębski G., Nawrot Ł., Olszewski M., Zmysłony P., 2010, *Investment Decisions in the Early Stages of the Tourism Area Life Cycle*, Tourism, 58(4).
- Gołębski G., Olszewski M., 2010, *The Spas of Salt Mine Bochnia – a Polish Case Study* [w:] K. Weirmair, P. Keller, H. Pechlaner, F.M. Go (red.), *Innovation and Entrepreneurship: Strategies and Processes for Success in Tourism*, Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Gryszel P., Jaremen D.E., Rapacz A., 2008a, *Udział mieszkańców w realizacji idei zrównoważonego rozwoju w gminach turystycznych* [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Gryszel P., Jaremen D.E., Rapacz A. 2008b, *Zasady zrównoważonego rozwoju w praktyce funkcjonowania obiektów hotelarskich* [w:] S. Wodejko (red.), *Zrównoważony rozwój turystyki*, SGH, Warszawa.
- Guzik B., Bosiacki S., 2009, *Trafność prognoz koniunktury turystycznej na przykładzie testu koniunktury GUS 2003–2008*, ZN Uniwersytetu Szczecińskiego, 567 Ekonomiczne Problemy Turystyki, 12.
- Januszewska M., 2009, *Wpływ wiedzy na innowacyjność przedsiębiorstw uzdrowiskowych* [w:] *Innowacyjne kierunki rozwoju turystyki uzdrowiskowej i lecznictwa uzdrowiskowego*, Stowarzyszenie Gmin Uzdrowiskowych RP, Krynica Zdrój.
- Januszewska M., 2010, *Innowacyjne przedsiębiorstwo turystyczne oparte na wiedzy* [w:] K. Rogoziński, A. Panasiuk (red.), *Zarządzanie organizacjami usługowymi*, ZN UE w Poznaniu, 145.
- Jaremen D.E., 2001, *Determinanty i sposoby kształtowania jakości usługi hotelarskiej w hotelach województwa dolnośląskiego*, Turyzm, 11.
- Jaremen D.E., 2004, *Jakość produktu turystycznego regionu* [w:] L. Koćwin (red.), *Turystyka w strategii rozwoju miast i gmin Ziemi Kłodzkiej*, Wyd. Wyższej Szkoły Zarządzania „Edukacja”, Wrocław.
- Jaremen D.E., Turakiewicz J., 2010, *Koncepcja turystyki zrównoważonej – podstawowe założenia i zasady* [w:] B. Poskrobko (red.), *Edukacja dla ładu ekonomicznego*, Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Białystok-Wrocław.
- Jażdżewska I. (red.), 2008, *Funkcja turystyczna miast*, XXI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Wyd. UŁ, Łódź.

- Jedlińska M., 2006, *Wejście międzynarodowych systemów hotelowych na rynek Polski a modyfikacja oczekiwań gości hotelowych* [w:] A. Rapacz (red.), *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo. Samorząd. Współpraca*, Wyd. AE we Wrocławiu i Wyższej Szkoły Zarządzania Gospodarką Regionalną i Turystyką w Kielcach, Jelenia Góra.
- Jedlińska M., Jaremen D., 2008, *Znaczenie i metody pomiaru jakości usług hotelarskich* [w:] *Gospodarka regionalna i turystyka*, Wyższa Szkoła Ekonomii, Turystyki i Nauk Ekonomicznych w Kielcach, Kielce.
- Kachniewska M., 2002, *Zarządzanie jakością usług turystycznych*, Difin, Warszawa.
- Kachniewska M., 2004, *ISO 9001 w przedsiębiorstwie turystycznym*, WSHiP, Warszawa.
- Kachniewska M., 2006, *Tourism Quality Management*, WSHiFM, Warszawa.
- Kachniewska M., 2008, *Emisja obligacji komunalnych jako czynnik konkurencyjności regionu turystycznego* [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Kaczmarek J., Liszewski S., Włodarczyk B., 2007, *Strategia rozwoju turystyki w Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., 2010, *Produkt turystyczny: pomysł, organizacja, zarządzanie*, PWE, Warszawa.
- Koncepcja rozwoju województwa w zakresie turystyki*, 2000, pod kierunkiem G. Gołębskiego, Poznań.
- Konieczna-Domańska A., 2008a, *Biura podróży na rynku turystycznym*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Konieczna-Domańska A., 2008b, *Działania wielkich światowych koncernów podróży na rzecz zrównoważonego rozwoju na przykładzie TUI* [w:] S. Wodejko (red.), *Zrównoważony rozwój turystyki*, SGH, Warszawa.
- Kosmaczewska J., 2004, *Systemy oceny jakości wiejskiej bazy noclegowej w Polsce i wybranych krajach UE* [w:] S. Bosiacki, J. Grell (red.), *Gospodarka turystyczna w XXI wieku – szanse i bariery rozwoju w warunkach integracji narodowej*, AWF w Poznaniu, Poznań.
- Kowalczyk A. (red.), 2010, *Turystyka zrównoważona*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A., Derek M., 2010, *Zagospodarowanie turystyczne*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Krasiński Z., 2004, *Zrównoważony rozwój uzdrowisk*, ZN AE w Poznaniu, 53.
- Kruczek Z., 2009, *Polska geografia atrakcji turystycznych*, Proksenia, Kraków.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1992, *Principles of Valorization of Utility and Attractiveness of Vegetational Mantle for Recreation (Methodical study)* [w:] J. Warszzyńska (red.), *Scientific and Didactic Activity in Polish University Centres on the Geography of Tourism*, Prace Geograficzne, IG UJ, 86.
- Kulczyk S., 2007, *Problem regionalizacji dla potrzeb turystyki na przykładzie Mazowsza* [w:] W. Kurek, R. Faracik (red.), *Studia nad turystyką. Prace geograficzne i regionalne*, IGiGP UJ, Kraków.
- Kurek W., 2005, *Turystyczna funkcja obszarów górskich*, *Turyzm*, 15, 1/2.
- Kurek W. (red.), 2007, *Turystyka*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2009, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa.
- Liszewski S., 1991, *Ruch turystyczny krajowy i zagraniczny w Polsce. Metodologia pomiaru i analizy ruchu turystycznego*, *Problemy Turystyki*, XIV, 1/2.
- Liszewski S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, *Turyzm*, 5, 2.

- Liszewski S., 2006, *Nowe przestrzenie turystyczne i rekreacyjne w Polsce i ich rola w rozwoju kraju i regionu* [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek – Przestrzeń – Przedsiębiorstwo*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Liszewski S., 2009, *Jakość środowiska naturalnego a jakość turystyki* [w:] G. Gołębski (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Majewska J., 2006, *Kształtowanie przedsiębiorczości lokalnej w pobudzaniu potencjału wewnętrznego gminy* [w:] A. Klasik (red.), *Przedsiębiorcze i konkurencyjne regiony w perspektywie spójności przestrzeni europejskiej*, Wyd. AE w Katowicach, Katowice.
- Majewska J., 2008a, *Local Government's Involvement in the Development of Entrepreneurship in Emerging Tourist Destinations*, ZN AE w Poznaniu, 99.
- Majewska J., 2008b, *Zaangażowanie samorządu terytorialnego w kształtowanie przedsiębiorczości na obszarach w początkowym etapie rozwoju funkcji turystycznej gmin* [w:] G. Gołębski (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości i jakości w turystyce w świetle badań krajowych i międzynarodowych*, ZN AE w Poznaniu, 98.
- Majewska J., 2009, *Samorząd terytorialny w kształtowaniu funkcji turystycznej gminy*, mps. pr. doktorskiej, UE w Poznaniu.
- Marciszewska B., 1998, *Selected Problems of Sustainable Tourism in Gdańsk Region*, Journal of European Business Education, 8(1).
- Markiewicz E., 2008a, *Kształtowanie produktu globalnego w przedsiębiorstwie hotelarskim*, mps. pr. doktorskiej, AE w Poznaniu.
- Markiewicz E., 2008b, *Uwarunkowania kulturowe strategii produktu globalnego w przedsiębiorstwie hotelarskim* [w:] M. Kazimierczak (red.), *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*, Wyd. AWF w Poznaniu, Poznań.
- Matczak A., 1992, *Model badań ruchu turystycznego. Studium metodologiczne*, Acta Universitatis Lodzianensis.
- Meyer B., 2008, *Kształtowanie układów przestrzenno-funkcjonalnych przez turystykę*, Rozprawy i Studia, 750 (676), Wyd. Nauk. Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Milewski D., 2008, *Wybrane aspekty kształtowania jakości przewozów turystycznych w transporcie lotniczym i morskim* [w:] A. Panasiuk, M. Pluciński (red.), *Transport morski i lotniczy w obsłudze ruchu pasażerskiego: implikacje dla regionów*, Szczecin.
- Nawrocka E., 1998, *Strategia rozwoju przestrzeni* [w:] M. Obrębalski (red.), *Marketingowa strategia rozwoju przestrzeni*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław.
- Nawrocka E., 2008, *Rozwój międzynarodowych systemów hotelowych w dobie globalizacji* [w:] Z. Dworecki, M. Romanowska (red.), *Strategie przedsiębiorstw w otoczeniu globalnym*, SGH, Warszawa.
- Nawrot Ł., 2006a, *Bezpośrednia konkurencyjność regionu turystycznego – istota i możliwości pomiaru* [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek – Przestrzeń – Przedsiębiorstwo*, Gremium Ekspertów Turystyki, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Nawrot Ł., 2006b, *Konkurencyjność pośrednia regionu turystycznego* [w:] B. Raszka, S. Bościacki (red.), *Gospodarka turystyczna w XXI wieku. Globalne wyzwania i zagrożenia*, AWF w Poznaniu, Poznań.
- Nawrot Ł., 2008, *Konkurencyjność w ujęciu regionalnym – problemy badawcze na poziomie mezoekonomicznym* [w:] G. Gołębski (red.) *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Gremium Ekspertów Turystyki, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.

- Nawrot Ł., Nawrot K., 2010, *The Impact of Tourism on Competitiveness of Agricultural Areas* [w:] K. Roy, S. Kar (red.), *The Seventh IIDS-IIMS International Conference on Development (New Series)*, Kalkuta, International Institute for Development Studies, Australia.
- Nawrot Ł., Zmyślony P., 2004, *Inwestor czy synergetyk: Rola samorządu terytorialnego w rozwoju turystyki* [w:] R. Gałęcki (red.), *Rola i zadania samorządu terytorialnego w rozwoju gospodarki turystycznej*, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Łowicz.
- Nawrot Ł., Zmyślony P., 2009, *Międzynarodowa konkurencyjność regionu turystycznego. Od programowania rozwoju do zarządzania strategicznego*, Proksenia, Kraków.
- Niezgoda A., 2004, *Rola samorządu lokalnego we wprowadzaniu turystyki zrównoważonej*, ZN AE w Poznaniu, 53.
- Niezgoda A., 2006, *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego*, Prace Habilitacyjne, 24, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Niezgoda A., 2008, *Cele rozwoju zrównoważonego a przewaga konkurencyjna obszaru recepcji turystycznej* [w:] G. Gołębowski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Gremium Ekspertów Turystyki, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Niezgoda A., Zmyślony P., 2006, *Popyt turystyczny. Uwarunkowania i perspektywy rozwoju*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Olszewski M., 2004, *Zastosowanie metod oceny jakości w hotelarstwie*, ZN AE w Poznaniu, 53.
- Olszewski M., 2007a, *Kształtowanie jakości w przedsiębiorstwie turystycznym* [w:] G. Gołębowski (red.), *Przedsiębiorstwo turystyczne: ujęcie statyczne i dynamiczne*, PWE, Warszawa.
- Olszewski M., 2007b, *Wykorzystanie metody zdarzeń krytycznych do oceny jakości w turystyce* [w:] A. Rapacz (red.), *Gospodarka turystyczna w regionie: wybrane zagadnienia jej funkcjonowania*, Wyd. AE we Wrocławiu, Jelenia Góra.
- Olszewski M., 2008, *Metody pomiaru jakości usług turystycznych* [w:] G. Gołębowski (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości i jakości w turystyce w świetle badań krajowych i międzynarodowych*, ZN AE w Poznaniu, 98.
- Olszewski M., 2011, *Zarządzanie wiedzą w procesie konkurowania przez jakość na rynku hotelarskim*, mps pr. doktorskiej, UE w Poznaniu.
- Panasiuk A. (red.), 2005, *Marketing usług turystycznych*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Panasiuk A. (red.), 2006, *Ekonomika turystyki*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Panasiuk A. (red.), 2008, *Gospodarka turystyczna*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Pawlusiński R., 2002, *Możliwości współpracy samorządów lokalnych na rzecz rozwoju w Polsce* [w:] Z. Szymła (red.), *Prace z zakresu ekonomii*, ZN Wyższej Szkoły Bankowości i Finansów w Bielsku-Białej, 1.
- Pawlusiński R., 2005, *Samorząd lokalny a rozwój turystyki. Przypadek gmin Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, IGiGP UJ, Kraków.
- Rapacz A. (red.), 2004, *Współpraca i integracja w turystyce w euroregionie Nysa w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej*, Wyd. Nauk. AE we Wrocławiu, Wrocław.
- Rapacz A. (red.), 2006, *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo. Samorząd. Współpraca*, Wyd. Wyższej Szkoły Zarządzania Gospodarką Regionalną w Kielcach, Kielce.
- Rapacz A. (red.), 2008, *Innowacyjność w gospodarce*, PN UE we Wrocławiu, 8.
- Rapacz A. (red.), 2007, *Przedsiębiorstwo turystyczne*, Difiń.
- Sala J., 2011, *Marketing w gastronomii*, PWE, Warszawa.

- Skalska T., 1997, *Badania wydatków cudzoziemców w Polsce. Szacunek wpływów dewizowych (omówienie badań granicznych)*, Wiadomości Statystyczne, 3, GUS.
- Skalska T., 2006, *Wybrane narzędzia oceny wpływu turystyki na gospodarkę w regionie* [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek – Przestrzeń – Przedsiębiorstwo*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Skalska T., 2008, *Responsiveness of Tourism Demand to Fluctuations in Prices and Exchange Rates as Illustrated by Inbound Tourism in Poland. An Enterprise Odyssey: Tourism – Governance and Entrepreneurship*, Dubrovnik.
- Skalska T., Dziedzic E., 2010, *Evaluation of Competitiveness of „City Break” Products in Selected European Countries*. Referat przygotowany na 1-st International Forum on Tourism Statistics, Lizbona.
- Skalska T., 2010a, *Analiza popytu turystycznego nierezydentów: determinanty, zależności, próba konstrukcji modeli*, Folia Turistica, AWF Kraków.
- Skalska T., 2010b, *Konkurencyjność cenowa polskich produktów turystycznych w relacji ofert głównych konkurentów* [w:] J. Sala (red.), *Konkurencyjność miast i regionów na globalnym rynku turystycznym*, PWE, Warszawa.
- Skalska T., Bartoszewicz W., 2011, *Zagraniczna turystyka przyjazdowa do Polski w 2010 roku*, Zeszyty Statystyczne IT, Warszawa (publikacja elektroniczna).
- Skalska T., Dziedzic E., 2009, *Ocena możliwości sporządzania rachunku satelitarnego turystyki w układzie regionalnym (wg województw)* [w:] A. Rapacz (red.), *Gospodarka turystyczna w regionie. Wybrane zagadnienia jej funkcjonowania*, Wyd. Ad Rem, Jelenia Góra.
- Skalska T., Dziedzic E., Kachniewska M., Łopaciński K., 2009, *Rachunek satelitarny turystyki dla Polski za 2006 rok*, Instytut Turystyki, Ministerstwo Sportu i Turystyki, Warszawa.
- Sołowiej D., 1993, *Weryfikacja ocen integralnych atrakcyjności środowiska przyrodniczego człowieka w wybranych systemach rekreacyjnych*, Wyd. Naukowe UAM, 53.
- Strategia rozwoju Województwa Wielkopolskiego, 2000*, pod kierownictwem L. Wojtasiewicz.
- Szostak D., 2008, *Innowacje usługowe w hotelarstwie – wybrane zagadnienia* [w:] A. Paniaś, K. Rogoziński (red.), *Usługi w Polsce: nauka, dydaktyka i praktyka wobec wyzwań przyszłości*, Szczecin.
- Szubert-Zarzczyński U., 2008, *Kulturowe uwarunkowania rozwoju zrównoważonego w wybranych krajach Unii Europejskiej* [w:] M. Urbaniec, E. Halavach (red.), *Wdrażanie rozwoju zrównoważonego: strategie i instrumenty*, Częstochowa.
- Szymańska E., 2009, *Innowacyjność przedsiębiorstw turystycznych w Polsce*, Politechnika Białostocka, Białystok.
- Średzińska E., 2001, *Privatisation through the Stock Exchange: a Case Study of Orbis S.A.*, Problemy Turystyki, Instytut Turystyki w Warszawie.
- Warszyńska J. (red.) 2006, *Turystyka zrównoważona na obszarze Beskidów Zachodnich. Studium uwarunkowań i barier rozwoju*. Zakład Sozologii, Instytut Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią PAN, Kraków.
- Wąsowicz E., 2003, *Determinanty jakości produktu turystycznego*, mps. pr. doktorskiej.
- Winiarski R., 1989, *Wstęp do teorii rekreacji (ze szczególnym uwzględnieniem rekreacji fizycznej)*, Wyd. Skrytowe nr 100, AWF, Kraków.
- Winiarski R., 1993, *Perspektywy kształcenia specjalistów rekreacji* [w:] H. Grabowski (red.), *Spoleczno-pedagogiczne problemy kształcenia w uczelniach wychowania fizycznego*, AWF, Kraków.

- Winiarski R., 2001, *Sylwetka absolwenta studiów wyższych w zakresie turystyki i rekreacji* [w:] A. Nowakowska (red.), *Cele i treści akademickiego kształcenia w dziedzinie turystyki i rekreacji*, ZN AWF w Krakowie, 81.
- Włodarczyk B., 2006, *Przestrzeń turystyczna – cykliczność „aktorzy”, determinanty rozwoju*, Turyzm, 16(2).
- Włodarczyk B., 2009, *Przestrzeń turystyczna*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zawistowska H., 1999, *Podstawy prawa w turystyce: podręcznik dla szkół i licencjatów*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne PWN, Warszawa.
- Zawistowska H., 2005, *Działania Unii Europejskiej na rzecz poprawy konkurencyjności przedsiębiorstw turystycznych* [w:] K. Pieńkos (red.), *Konkurencyjność polskiego produktu turystycznego*, Warszawa.
- Zmyślony P., 2004, *Rola przywództwa w rozwoju regionu turystycznego*, mps. pr. doktorskiej, UE w Poznaniu.
- Zmyślony P., 2008a, *Działania przywódcze przedsiębiorstw jako przejaw ich przedsiębiorczości w regionie turystycznym* [w:] G. Gołębski (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości i jakości w turystyce w świetle badań krajowych i międzynarodowych*, ZN AE w Poznaniu, 98.
- Zmyślony P., 2008b, *Zintegrowany system zarządzania jakością w regionie turystycznym: podstawy koncepcyjne i możliwości zastosowania* [w:] G. Gołębski (red.), *Nowe trendy rozwoju turystyki*, Wyd. PWSZ w Sulechowie, Sulechów.
- Zmyślony P., 2011, *Planowanie strategiczne rozwoju funkcji turystycznej na obszarach metropolitalnych – przykład Poznania* [w:] *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo. Samorząd. Współpraca*, UE we Wrocławiu, Wrocław.
- Żabińska T., 2004, *Podstawowe koncepcje jakości usług a problemy ich operacjonalizacji dla potrzeb zarządzania* [w:] T. Żabińska (red.), *Marketing strategiczny i relacyjny. Węzłowe kierunki i metodyka badań*, Wyd. AE w Katowicach, Katowice.
- Żabińska T., 2006, *Marketing w procesie tworzenia konkurencyjności regionów turystycznych* [w:] E. Dulinić (red.), *Ekspansja czy regres marketingu*, SGH, PWE, Warszawa.
- Żabińska T., 2007, *Sieci partnerskie jako podstawa zrównoważonego rozwoju turystyki w regionie – kluczowe czynniki sukcesu* [w:] J. Wyrzykowski (red.), *Rola turystyki w gospodarce regionie*, Wyższa Szkoła Handlowa we Wrocławiu, Wrocław.
- Żabiński L., Żabińska T., Koniorczyk G., 2010, *Systemowe produkty edukacyjne: Refleksje na wybranych przykładach* [w:] E. Gantar (red.), *Internacjonalizacja procesu kształcenia na kierunkach studiów ekonomicznych*, Materiały III Wydziałowej Konferencji Dydaktyczno-Naukowej, PN AE w Katowicach, Katowice.